

ZIMÁNYI VERA

A XVII. századi gazdasági és társadalmi regresszió néhány aspektusa*

A jelen tanulmány keretében az ármozgásokból kiindulva szeretném meghatározni a XVI—XVII. századi Magyarország helyét a kelet-közép-európai államok között, majd a lengyel történetírás által döntően a lengyel fejlődés alapján levont tanulságokat kívánom szembesíteni egyes magyarországi jelenségekkel, végül e szembesítés alapján próbálok néhány általánosabb érvényű következtetést levonni.

Kelet-Európa történészei közül, mint ismeretes, eddig egyedül a lengyelek dolgozták ki elmélyülten országuk ártörténetét. A kutatás azonban már másutt is erőteljesen folyik és részben napvilágot láttak már kisebb publikációk, részben pedig az elmúlt évek során készülnek, ha nyomtatásban nem is jelentek meg, nagyszabású cseh ártörténeti munkák. A közép-európai fejlődés összehasonlító elemzésére alapozva már összefoglaló tanulmány is megjelent e kérdésről: Stanislas Hoszowski, *Az árforradalom Közép-Európában a XVI—XVII. században* c. munkája.¹ E kitűnő cikk értékét csak fokozza, hogy szerzőjének módjában állt a még publikálatlan cseh és jugoszláv kéziratokat is tanulmányoznia. Hoszowski e kelet-közép-európai országok ártörténeti vizsgálatánál a legnagyobb hiányosságnak azt tartotta, hogy Magyarország és Szlovákia területéről nem álltak rendelkezésére összehasonlító adatok. Az utóbbi években azonban már e téren is születtek bizonyos eredmények, s ezeknek alapján megpróbálom kiegészíteni a Hoszowski által felvázolt képet. Egyben itt szeretnék őszinte köszönetet mondani Stefan Kazimirnak, aki betekintést engedett a Szlovákia ártörténeti feldolgozását tartalmazó kéziratába.

A nemzetközi szakirodalomban már eléggé kikristályosodtak azok a kérdé-

* Az 1968. márc. 23—27. közt Budapesten megtartott első francia—magyar gazdaságtörténeti konferenciára készített referátum változatlan szövege.

¹ *Hoszowski: Revolucija cen w srodkowej Europie w XVI i XVII w.* (Kwartalnik Historyczny LXVIII (1964), 297—310. l. Olasz fordítása a R. Romano által szerkesztett gyűjteményes tanulmánykötetben: *I prezzi in Europa dal XIII. secolo a oggi.* Biblioteca di cultura storica 93. Torino, 1967. 291—314. p. — Az „Árforradalom” kérdését ugyancsak széles nemzetközi összefüggésekbe ágyazva tárgyalja a Magyarországon e témáról megjelent első munka is: *Wittman Tibor*, *Az „Árforradalom” és a világgiaici kapcsolatok kezdeti mozzanatai (1566—1618)*, Bpest, 1967. A szovjet történészek közül idáig *A. G. Mankov* publikált egy kötetet a XVI. századi oroszországi árákról: *Le Mouvement des prix dans l'État Russe du XVIe siècle.* École Pratique des Hautes Études, VIe Section. Oeuvres Etrangères/II. Paris. 1957, valamint *V. N. Jakovcevskij*nek egy tanulmányát ismerjük, amelynek olasz fordítása az idézett, R. Romano által szerkesztett gyűjteményes tanulmánykötetben látott napvilágot: *I prezzii ed il profitto commerciale nella Russia feudale-servile.* I prezzi in Europa dal XIII secolo à oggi 449—479. l. Mivel a szovjet tanulmányok a XVII. század időszakával nem foglalkoznak, jelen összehasonlító vizsgálódásainknál, melyeknek középpontjában éppen a XVII. századi fejlődés áll, nem foglalkozunk velük.

sek, amelyeket az árgörbék hosszútávú alakulásának vizsgálatakor fel szoktak tenni. Így: mikor indult meg az áremelkedés, milyen cikkeknel indult meg először, melyeknél később, milyen intenzitású volt ez az emelkedés az egyes korszakokban és az egyes árufajtáknál, mikor torpant meg vagy mutatott esetleg csökkenő tendenciát, mennyiben követte a bérek mozgása az árákat?

Hoszowski említett tanulmányában megállapítja, hogy az általa ismert kelet-közép-európai államokban az árák alapvető szerkezete hasonló módon alakult az ún. árforradalom korában, mint Nyugat-Európában. Az analógia legfontosabb jellemzői:

1. A XVI. század közepéig az áremelkedés csak az élelmiszerekre korlátozódik és igen kis mértékű.

2. 1550-től a XVII. század első éveiig az emelkedés kiterjed minden cikkekre, és a vizsgált két évszázadon belül ebben a periódusban a legintenzívebb.

3. Az élelmiszerek áremelkedési görbéje a legintenzívebb.

4. A bérek emelkedése mindig kisebb fokú, mint az áráké.²

A történeti Magyarország területéről származó adatok ezeket a megállapításokat csak alátámasztják. Bécsben, Sopronban és a Szepességben (a mai Szlovákia területén) lényegében hasonló volt a gabonaárak mozgása.

A szlovákiai árák és bérek alakulásáról írt tanulmányában³ Stefan Kazimir is megállapítja, hogy a mai Szlovákiában lényegében hasonló áralakulást észlelhetünk, mint a szomszédos Ausztriában és Lengyelországban. Közlebről:

1. A gabonaárak jelentősen növekedtek a XVI. század második felében s a XVII. század elején, majd némi árcsökkenés után újabb, de kis mértékű emelkedés következett.

2. Egyéb élelmiszerek és élő állatok árai is rohamosan emelkedtek a XVI. század második felében, ha nem is annyira, mint a gabonaféléké.

3. A különféle iparcikkek (néhány kivételtől eltekintve) nem mutattak nagyobb áremelkedést.

Én az utóbbi megjegyzéshez, éppen az ő kéziratának a tanulmányozása nyomán hozzáfűzném, hogy igenis észlelhetünk számottevő áremelkedést az iparcikkeknel is, de ennek az emelkedésnek az aránya jelentősen elmarad a gabonaáraké mögött, mint ahogy ez mindenütt, klasszikusan így van. — Ugyancsak leszögezi Kazimir, hogy a bérek csupán igen kis mértékben emelkedtek az árákhoz viszonyítva.

A soproni árák alakulása is alátámasztja mindezeket a megállapításokat. A fentiekhez még néhány további szempontot is szeretnék hozzáfűzni. A történeti Magyarország területéről származó árák mozgásánál is beigazolódik az a jól ismert jelenség, hogy az egyes árucsoportokon belül (így az élelmiszerek, az iparcikkek és az építőanyagok árucsoportján belül) az elsőrendű fontosságú áruk árai nagyobb mértékben emelkednek, mint a kevésbé fontos cikkek árai (pl. a tömegigényeket kielégítő téglánálunk is sokkal jelentékenyebben drágult, mint a luxusépítőanyagok számító épületkő). A XVII. században jelentékenyen lelassuló áremelkedés vagy egyenesen stagnálás jelensége is megtalálható mindenütt. (E megállapítások természetesen az évszázados, hosszú trendekre vonatkoznak; egyes években lehettek és voltak is helyi eseményekkel magya-

² Hoszowski: i. m. olasz kiadás. 303. l.

³ Stefan Kazimir: K vývoju cien a miezd na Slovensku v. 16. a 17. stor. Zápisky Katedry Československých Dějin a Archivních Studia VI. Praha. 1972. 121. l.

rázható kisebb-nagyobb eltérések az általánosan jellemző iránytól.) További egyezés: a XVII. századi árak (elsősorban a mezőgazdasági termékek árai) az egymást követő években sokkal szélsőségesebb ingadozást mutatnak, mint amekkorát a XVI. századiaknál megfigyelhettünk; ez a jelenség is igen kedvezőtlenül befolyásolta a termelés biztonságát.

Mindezek alapján tehát úgy látszik, hogy a *történeti Magyarország területéről származó árak viselkedése minden lényeges vonásban egyezést mutat az összeurópai fejlődéssel*. Hoszowski saját kutatásai alapján nagy biztonsággal vonta le azt a következtetést, hogy a XVI. század második felében és a XVII. század elején az Európát összekötő, növekvő kereskedelmi kapcsolatok révén minden általános érvényű jelenség könnyű szerrel átterjedhetett egyik országról a másikra. Ő ilyen általános érvényű jelenségnek minősítette — teljesen meggyőzően — az ún. árforradalmat is.

Hoszowski a továbbiakban foglalkozik azokkal a tényezőkkel, amelyek jelentős hatással voltak az árak alakulására. Megállapítja, hogy az árak emelkedésének irányában hatott az amerikai nemesfémek beáramlása (amelynek hatása e kelet-közép-európai területet is elérte a mezőgazdasági termények exportja révén), valamint az Európa-szerte tapasztalható erős népességnövekedés (ennek következtében nőtt meg a kereslet az élelmiszerek, a ruházati cikkek és az építőanyagok iránt). Az iparcikkek árának emelkedésére viszont fékezően hatott a termelőerők, különösen a technika fejlődése.⁴

Minden jel arra mutat, hogy Európa keleti és nyugati felében időbelileg nagyjából azonos ütemben, azonos *irányú* fejlődés játszódott le mind a demográfiai mozgás, mind az árak alakulása, az árucserre fellendülése, kiszélesedése, majd pedig mindezeknek a megtorpanása vonatkozásában. Ezt az „együttlmozgást” az ártörténet segítségével tudjuk a legszembeszökőbben érzékeltetni, mert e téren állnak rendelkezésünkre a legnagyobb mennyiségben számszerűen összehasonlítható adatok, de nyilvánvaló, hogy itt nem lehet szó csupán egyes felszíni jelenségek véletlen egyezéséről, hanem sokkal mélyebb gazdasági-társadalmi összefüggéseknek kell lenniük. Az ártörténet grafikonjai mint lázgörbék — és keleten-nyugaton meglepően azonos menetű lázgörbék — figyelmeztetnek bennünket e mélyebb összefüggésekre, amelyeket ma még nem ismerünk elég pontosan. A kelet-európai társadalomtörténet kutatója szemében azért tűnik ez az együttlmozgás olyan meglepőnek, mert csak az ő számára igazán világos, hogy a nyugati társadalomtól mennyire eltérő struktúrájú és fejlettségi szintű közegben zajlik le mindez.

Mivel az ártörténettel foglalkozó kutatók az évszázados trendek vizsgálatakor szükségszerűen beleütköznek abba a jelenségbe, hogy az áremelkedés üteme a XVII. században erősen megtorpan a XVI. századi felfelé íveléshez képest, rendszerint eljutnak ahhoz a felismeréshez, hogy a gazdasági-társadalmi élet egyéb vetületein is észlelhető megtorpanás, ha tetszik, regresszió. A kutatók másik csoportjához tartozók pedig, akik kifejezetten a regresszió vizsgálatának az oldaláról indulnak el, szintén óhatatlanul kénytelenek figyelembe venni vizsgálódásaik során az árak alakulását. Nem kétséges, hogy csak a problémának több oldalról való megközelítése révén juthatunk el a mélyebb összefüggésekhez.

Ennek a tanulságnak a felismerése után szeretném röviden megvizsgálni, vajon Magyarország fejlődésmenete az ármozgáson túlmenően is beleillett-e az általános európai irányvonalba. Előljáróban persze meg kell mondanunk, hogy

⁴ Hoszowski: i. m. olasz kiadás, 304—306. l.

azoknak a gazdasági-társadalmi mutatóknak a kutatása terén, amelyeknek a segítségével választ adhatunk e kérdésre, egyelőre még jóval szerényebb eredményekkel rendelkezünk, mint lengyel kollégáink. Így nincsenek megbízható országos összesítéseink a lakosság lélekszámának alakulására vonatkozóan, ugyanis az állami adóösszeírások jellege folytonosan változott, így az ezekre az összeírásokra alapozott becslések rendkívül bizonytalanok. Egyes részkutatásoknak az eredményei alapján azonban úgy tűnik, hogy az ország lakossága a töröktől meg nem szállt területen, az ún. királyi Magyarország sűrűn lakott részein a háborús visszaesések ellenére is, a XVI. század közepétől a XVII. század közepéig jelentősen emelkedett. Ezt a jelentős emelkedést a század közepén stagnálás, vagy nagyon kis fokú emelkedés váltotta fel. Egyes vizsgálatok tanúsága szerint e területeken az egy négyzetkilométerre jutó népsűrűség mintegy 24—28-ra tehető a XVII. század közepén. Az Alföldön pedig, amely a XVI. század közepe óta török uralom alatt állt, ennél jóval alacsonyabb ez a szám, mintegy 12—15. (Összehasonlításképpen: a XVII. századi Franciaországban kb. 40 fő élt egy négyzetkilométeren.) Lengyelország korabeli demográfiai mozgásáról J. Topolski tanulmányából tudjuk, hogy a népesség a XVII. század közepéig itt is jelentős növekedést mutatott, ettől kezdve azonban — a szerző szerint döntően a háborús pusztulás következtében — nagy mértékben, szinte katasztrofálisan csökkent.⁵ Az árak hasonló mozgásán kívül úgy látszik, hogy a demográfiai mozgás menete is meglehetősen közel áll egymáshoz e területeken.

De a hasonlóságok ezzel még nem merültek ki: ui. félreismerhetetlen megfelelést tapasztalhatunk a XVII. század regressziójában is. Ennek lengyelországi vonatkozásaival Topolski részletesen foglalkozik előbb idézett tanulmányában, összefoglalva az ide vágó kutatások eredményeit; előjáróban meghatározza, mit ért a regresszió fogalma alatt.⁶ Ismét csak kedvezőtlenebb helyzetben vagyunk lengyel kollégáinknál, mert a XVI—XVII. századi városok, ipar, kereskedelem kérdései még nagyon kevésbé tisztázottak történetírásunkban. Annyi azonban kétségtelenül világos, hogy a XVI. századi állapotokhoz képest a XVII. század

⁵ J. Topolski: La regression économique en Pologne du XVIe au XVIIIe siècle. Acta Poloniae Historica 1962, 7. sz. — Itt szeretném megkérdőjelezni a 40—60%-os pusztulásról szóló tudósításokat. Magyarországot valóban igen súlyos háborús pusztítások érték a másfél évszázados török korszak alatt, s az állandó török támadásoknak kitett területek valóban rendkívül elnéptelenedtek. De az újabb kutatások bebizonyították, hogy ha nem a közvetlenül állandóan pusztított területekről, hanem máshonnan származó források (állami adóösszeírások, tizedjegyzékek, magánföldesúri urbáriumok) a népesség irreálisan nagy fokú csökkenését mutatják, akkor általában nem a lakosság elpusztulásáról, megsemmisüléséről, vagy tömeges elvándorlásáról van szó, hanem arról a jelenségről, hogy legálisan vagy illegálisan, jelentős rétegeknek sikerült kibújniuk a szolgáltatási kötelezettség alól. Tehát az emberek nem az egykorú életből tűntek el ilyen nagy számban, hanem csak bizonyos típusú forrásokból. Nem lehetséges, hogy Lengyelországban is hasonló jelenségről van szó? Magyarországon ti. a „második jobbágyság” röghöz kötő főtendenciáján kívül a XVII. század folyamán kibontakozott egy melléktendencia is: jelentős rétegeknek sikerült kisebb-nagyobb mértékben kibújniuk e rendszer kegyetlen szorításából és különböző mértékű szabadságra szert tenniük. E szabadság azonban nem hasonlítható a Nyugaton magukat pénzen megváltó parasztok szabadságához. Ezt a mellékutat nem a jólét, hanem a nyomorúság és a török jelenléte teremtette meg. (Vö. Varga János: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus késői századaiban [1556—1767] Bpest. 1969. c. munkájával.)

⁶ „La regression considérée à l'échelle de l'ensemble de l'économie signifie la diminution du volume global de la production entière du pays considéré. Il s'agit non pas d'un effondrement passager, mais d'un phénomène de longue durée, d'une tendance décisive de baisse. Ainsi nous appellerons regression une tendance manifeste et de longue durée à la diminution du volume de la production” (i. m. 32—33. l.).

elején már erős visszaesés érezhető a kereskedelemben. Erről tanúskodik az a tanácskozás is, amelyet az egyik leggazdagabb kereskedő és udvari szállító, Henckel Lázár házában tartottak 1615-ben, bevonva a megbeszélésbe a magyarországi piaccal kapcsolatban álló legjelentősebb német és osztrák kereskedőket. Itt egyhangúan megállapították a magyarországi kereskedelem általános hanyatlását.⁷ A külkereskedelmi vámokból származó jövedelem szintén rohamos csökkenést mutatott. A források hiányossága miatt csak töredékes, de azért igen jellemző adataink vannak erre: így pl. tudjuk, hogy a magyaróvári főharmincad bevétele, amely a XVI. században mindig évi 80 000 forint fölött mozgott, 1631-ben (a pénzromlás ellenére is!) csupán 54 000 forintot tett ki.⁸ A XVII. század utolsó évtizedeiben pedig a kereskedelem és hitelélet teljes tönkremeneteléről tudósítanak az egykorú források.

Történetírásunk már sokkal többet foglalkozott a regresszióknak a mezőgazdaság területén való jelentkezésével. Már évekkel ezelőtt megállapítást nyert, hogy a XVII. század során a gabonatermelés mennyiségileg csökkent a XVI. századi szinthez viszonyítva,⁹ ezt a jelenséget viszonylag védett, háborútól nem sújtott nyugat-magyarországi területek adatai is alátámasztják, és a jelen konferenciára készített egyik referátum is e kérdéssel foglalkozik. A piacra termelő, majorkodó, a jobbágyság robotmunkájára alapozott nemesi birtokról, valamint az e birtokon élő jobbágyság viszonyairól már igen kiterjedt szakirodalom áll rendelkezésünkre, amelynek alapján bizvást összehasonlíthatjuk a magyarországi állapotokat a lengyel fejlődéssel.

Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy a XVI. századi nagyfokú kereslet az élelmiszerek iránt, amely mind a belső, mind pedig a külső piacon megmutatkozott, az élelmicikkek, elsősorban a gabona jelentős eladására berendezkedett nemesség komoly megerősödésére vezetett. Az áremelkedés, amely éppen a gabonánál volt a legjelentékenyebb, ezt a tendenciát csak fokozta. A XVI. század nagy fellendülésében azonban az allodizáló nemesség, valamint a már ekkor sem csekély szolgáltatásokra kötelezett jobbágyság még egymással versengve adhatott el mezőgazdasági termékeket a városi piacokon, a hadseregnek és a végvárnak; egyes termékeket, főleg a bort és élő állatot, marhát jelentős mennyiségben exportáltak az országból.¹⁰ A XVII. század első évtizedeiben azonban félreismerhetetlenül megromlottak az értékesítés lehetőségei, és úgy látszik, csökkent maga a termelés is. Ezt a jelenséget, úgy gondolom, megint nem szabad döntő mértékben a 15 éves háború pusztításaival magyaráznunk, hiszen nemcsak Magyarországon, hanem Lengyelországban és Európa-szerte is ekkor tapasztalhatók a megtorpanásnak az első komoly jelei. Az csak külön kedvezőtlen tényező nálunk, hogy e kezdeti megtorpanást mindjárt jelentősen súlyosbították, elmélyítették a 15 éves háború következményei. Úgy látom, hogy amilyen mértékben

⁷ Takáts S.: A dunai hajózás a XVI. és XVII. században. Magyar Gazdaságtörténeli Szemle, 1900, 172. l.

⁸ Takáts S.: A magyaróvári főharmincad bevételei és kiadási 1631-ben. Magyar Gazdaságtörténeli Szemle, 1899. 89. l.

⁹ Makkai László: A kuruc nemzeti összefogás előzményei. Bpest, 1956. 22—24. l.

¹⁰ Magyarországon a gabonaexport nem volt nagyon jelentős a XVI—XVII. században; folyóink kedvezőtlen irányban folytak, kocsin pedig csak meglehetősen kis távolságra lehetett rentábilisan szállítani gabonát. A bor már elbírta e szállítási költségeket, nagybirtokosaink is kivették részüket a borexportból, de a kivitt bor zöme a parasztgazdaságokból került ki. Másik legjövődelmesebb exportcikkünk a lábón kihajtott szarvasmarha volt, ennek döntő többsége a paraszti áruterelésből származott, a nemesek rendszerint mint közvetítők kapcsolódtak bele a marhaexportba.

romlottak az értékesítési lehetőségek és csökkent a termelés, olyan mértékben fokozta a piacra termelés előnyeikhez hozzászokott nemesség nyomását piaci versenytársaira, a parasztságra, valamint a városi polgárságra. Azt hiszem, ugyan-csak nem véletlen, hogy a „második jobbágyság” klasszikus, röghöz kötő szakasza mind Magyarországon, mind pedig Lengyelországban ekkor bonatkozott ki teljes szélességében, e rendszer minden súlyos következményével együtt, amikor az első nehézségek már komoly méreteket öltöttek. A nemesség — a hatalom birtokában — úgy igyekezett önmagát mentesíteni e nehézségek káros hatása alól, hogy amennyit lehetett, áthárított azokból a többi társadalmi osztályra, elsősorban a neki alávetett és kiszolgáltatott parasztságra, tudatosan visszazorítva paraszti versenytársait a meggyengült felvevőképességű piacokról. De nemcsak a gabonaeladás lehetőségei romlottak meg. Az osztrák és német városok lakóinak elszegényedése miatt meggyengült a kereslet a magyarországi marha iránt is, s ez a marhakereskedelem erős hanyatlását vonta maga után.¹¹ A piacviszonyok kedvezőtlenebbé válása folytán a nemesség, amely maga is küszködött e problémákkal, a hatalom birtokában a legerőszakosabb eszközökkel igyekezett az ebből adódó káros következményeket áthárítani jobbágyaira. A növekvő szükségleteit fedezni kényszerülő nagybirtok elégséges pénz hiányában a robot fokozásával, a termények elégtelen volta következtében a méltánytalan áron való kényszervásárlással, az elégséges piac hiányában a jobbágyainak való kényszereladással igyekezett saját megromlott lehetőségein javítani; ezzel természetesen a jobbágyok ugyancsak megromlott lehetőségeit rontotta még tovább. Ez a körvonalaiában már korábban kialakult rendszer a XVII. század elején, a gazdasági regresszió nagy arányú kibontakozásakor mintegy kiteljesedett. E jelenség megfogalmazásával találkozunk az újabb szakirodalomban: a falusi kényszerpiac feudális kiaknázása, egy-egy uradalom területének a földesuraság zárt piaci körzetévé „fejlesztése” kétségtelenül erősödött a XVII. századi Magyarországon — az árupiaci kapcsolatok kiterjedésének, az országos egységes belső piac kialakulási folyamatának a rovására.¹²

Úgy vélem, hogy e röghöz kötő, robotoltató, kényszerfelvásárláson és kényszereladáson alapuló második jobbágyságos rendszer kiteljesedéséhez a piacviszonyok megromlása szolgáltatta a döntő lökést. Ezt azzal is alátámaszthatónak vélem, hogy Kelet-Közép-Európának olyan területein, ahol az átlagosnál jóval fejlettebb volt az ipar (pl. Sziléziában), vagy igen kedvezőek voltak a kereskedelem feltételei (mint pl. Danzigban és környékén), az egész regressziós folyamat, a második jobbágyság rendszerének a kiteljesedésével együtt, jóval később és mindvégig enyhébb formák között következett be, s e területek földesurai mindvégig túlnyomórészt bér munkát alkalmaztak.¹³

E jelenségre magyarországi példát is hozhatunk: a Sopron és Bécsújhely között, közvetlenül a nyugati határszélen fekvő Eszterházy-uradalmak némelyikében, ahol szintén az országos átlagnál kedvezőbb piaclehetőségek voltak, a jobbágyok robotjuk nagy részét pénzen válthatták meg, és nagybirtok s jobbágyai

¹¹ *Makkai László*: Der ungarische Viehhandel 1550—1650. Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450—1650. Köln—Wien. 1971. 483—507. l.

¹² *Pach Zsigmond Pál*: Nyugateurópai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században. Bpest, 1963. 241. l.

¹³ *J. Topolski* leírja e jelenséget (La regression économique... 41. 47—48. l.), bár más magyarázatot fűz hozzá, és az egész lengyelországi regressziót a robotoltató-gabonaexportáló földesúri gazdálkodás egyenes következményének tulajdonítja.

egyaránt ki tudták aknázni még a XVII. század folyamán is a viszonylag kedvező piaclehetőségeket. Véleményem szerint ezekből az adatokból a következő tanulságot vonhatjuk le: nem a gabonaexportáló-robotoltató nemesi folwark-rendszer volt a regresszió oka, amint ezt lengyel kollégáink állítják — hiszen Magyarországnak ekkor nem is volt jelentős gabonaexportja, mégis kialakult benne a második jobbágyság rendszere —, hanem fordítva: e rendszer teljesedett ki a regresszió hatására. Azokon a területeken, ahol eleve viszonylag fejletlen volt az ipar és a kereskedelem (és Kelet-Közép-Európa túlnyomó része ilyen volt!), ahol a polgárság és parasztság is aránylag sokkal kisebb vagyoni és politikai erőt képviselt a nemességekkel szemben, mint nyugaton, az általános, nemzetközi depresszió kialakulásakor a nemesség kíméletlen eszközökkel igyekezett megoldani saját nehézségeit, és pedig a jobbágyság, valamint a polgárság rovására. Ezt, erős pozíciója folytán, sokkal könnyebben megtehetette, mint nyugat-európai társai. Ahol bizonyos körülmények folytán továbbra is jó piaclehetőségek voltak, ott a nemesség, mintegy „főlösképpen” nem korlátozta a parasztgazdaságokat,¹⁴ mert még nem volt rákényszerülve azok korlátozására, amíg nem romlottak meg nagy mértékben saját piaclehetőségei, míg ő maga sem érezte jelentősen a depresszió hatásait. Úgy látszik tehát, hogy a nemesség „kényszerítő ok nélkül” nem teremtett olyan körülményeket a parasztok számára, amelyben azok tönkrementek, és így kevesebb jövedelmet tudtak biztosítani a nemeseknek is, hiszen hosszú távon maguk a nemesek is elszegényedtek ebben a folyamatban.

Hogy ez így volt, hogy végső soron az egész nemesség is elszegényedett, „ráfízett” erre a fejlődésre, szintén elfogadott nézet szakirodalmunkban: „...a földesúri gazdálkodás, kivált a majorsági gabonatermelés Magyarországon a XVII. század folyamán nemcsak bizonyos kapitalista elemeket, kezdeti tökéstedő jellegét veszti el, hanem árutertermelő jellege is érezhető korlátozást szenved. . . az uradalmi gazdálkodás s benne az allodiális termelés jellegét sok helyütt növekvő mértékben az önállóság határozza meg, ha mégannyira is törekedett számos földesúr árueledésre.”¹⁵ Továbbá: „Az agrárfejlődés feudális földesúri tendenciájának felülkerekedése tehát nemcsak a paraszti árutertermelés irányzatát vetette vissza, hanem az egész mezőgazdaság árutertermelő jellegének csökkenéséhez vezetett, amennyiben a piaci tevékenység szerepét végső soron az úri gazdaság viszonylatában is korlátozta.”¹⁶ Én e jelenséget, beleillesztve eddigi gondolatmenetembe, úgy fogalmaznám meg, hogy a XVII. századi depresszió káros következményei alól még a nemesség sem tudta kivonni magát, minden áthárítási kísérlet ellenére sem, csak talán késleltette és csökkentette saját károsodását, más osztályok rovására.

A XVII. század folyamán az elszegényedés jelensége és a fejlettebb pénzviszonyok helyett a természetes formáknak előtérbe kerülése nemcsak egy-egy uradalom vonatkozásában, hanem az egész államháztartáson is megfigyelhető. Ez érthető is, ahogy a szegényebb parasztok hosszú távon minden erőltetés ellenére is kevesebb jövedelmet biztosítanak a földesuraknak, mint a tehetősek, úgy az áruforgalom hanyatlása s az ebből eredő bevételek csökkenése mellett, valamint az adózó rétegek fizetőképességének károsodása esetén maga az ere-

¹⁴ Mint Topolski megállapítja, ott a nemesség is exportál, a parasztok továbbra is eladnak a piacokon és a városok is tovább virágznak. Én ismét megfordítanám a gondolati sorrendet: ahol valamilyen oknál fogva tovább virágoztak a városok, ott a nemesség és parasztság egyaránt továbbra is kivette részét a kereskedésből.

¹⁵ Pach: i. m. 244. l.

¹⁶ Pach: i. m. 248. l.

detileg sem gazdag állam is még tovább szegényedik. Az állam elszegényedése, fizetőképességének csökkenése a hadsereg ellátásának „naturalis” formáit vonta maga után. Így pl. a végvári katonaságot egyre rosszabbul tudták fizetni, így azok kénytelenek voltak a várak körül maguk is földet művelni, szőlőt termelni, valamint állatokkal kupeckedni. Ugyancsak a hadsereg ellátására vezették be 1602-től a gabonaadót is.¹⁷ Az államháztartás pénztelenségének és nagyfokú „naturalizálódásának” pedig szinte szimbolikus képe az a változás, amely az 1566-os és az 1680-as évek két nagy hadjáratának lebonyolításával kapcsolatban elének tárul. Az 1566-os török háború idején a hadiszállításokra havi 10 000 forint bérért szerződtek a dunai hajósokat, akik virágzó, önálló iparágként üzték mesterségüket. A XVII. század kezdetétől fogva azonban oly nagy mértékben lehanyatlott a dunai forgalom, hogy a vontatólovak részére szolgáló parti utak beomlottak, tönkre mentek. Amikor az 1680-as évek hadjáratái alatt ismét nagy szükség lett volna a szállításra, elrendelték, hogy jobbágyokat fogjanak be vontatásra! Ennek a megvalósítására ugyan nem került sor, és rövid időre katonalovakat alkalmaztak e célra, de még ennek a költségeit sem bírták fedezni és hamarosan felhagytak az egész kísérlettel.¹⁸

Azt hiszem, nem kétséges, hogy Magyarországon is felismerhetjük az általános fejlődésnek azt a nagy XVII. századi irányváltását, amelyben a regresszióval kapcsolatosan az osztályerőviszonyok is a nemesség javára tolódtak el. A francia történészek erre a nyugaton is jól ismert jelenségre a refeudalizáció kifejezést használják. Csakhogy ezek a lényegében *azonos irányú* jelenségek igen különböző fejlettségű és társadalmi szerkezetű országokban játszódtak le, és így hatásfokuk is igen különböző volt. Úgy tűnik, hogy azok a társadalmak, amelyeket a tőkés viszonyok kialakulásának előrehaladott fokán ért a „megtorpanás”, a „hullámvölgy-fázis”, amelyekben a tőke nemcsak az iparba, hanem a mezőgazdaságba is jelentős mértékben behatolt és ott a feudalizmust nagyjából megszüntette (mint Angliában és Hollandiában), ezek a társadalmak vészelték át a legkönnyebben és a legenyhébb következményekkel ezt a megtorpanást. A XVI. század végén nyugatról keletre haladva, az egyes országok társadalmiában a tőkésedésnek, a városiasodásnak, a társadalmi munkamegosztás fejlettségének egyre alacsonyabb színvonalát, s ennek megfelelően, a társadalmi viszonyokban a feudalizmus erőinek egyre háborítatlanabb uralmát találjuk. A regresszió nagy hulláma ezeket a sokszínű, sokrétű fokozatokban eltérő társadalmakat lényegében azonos időpontban borította el. Mennél gyengébb volt egy adott társadalomban a polgárosodás, mennél erősebbek voltak még a feudalizmus hadállásai, annál mélyebben vetette vissza a regresszió s a vele járó nemesi előretörés a társadalmi fejlődést, a feudalizmus erői annál nagyobb mértékben tudták maguknak alárendelni a parasztságot és a polgárságot.¹⁹ Az egész folyamat így sokkal tragikusabb következményekkel járt a kelet-európai társadalmakra nézve, mint a nyugatiakra. Míg Nyugat-Európában az előző korszakokban megvagyonosodott polgárság és nagyrészt szabaddá vált parasztság kibírta, átvészelte a regresszió számára is kedvezőtlen korszakát, s ha anyagi erejében meggyen-

¹⁷ Részletesen tárgyalva uo. 240. l.

¹⁸ Takáts S.: A dunai hajózás története... 151, 163–166. l.

¹⁹ A történelmi fejlődés dialektikája folytán azonban ez a szinte mindenhatóvá vált kelet-európai nemesség — végső soron — mégis szegényebb maradt nyugati társainál. Elég, ha csak összehasonlítjuk, milyen kastélyokat építettek a francia, és milyeneket a magyar nemesek a tárgyalts időszakban, — hogy életformájuk eltérő színvonalának más megnyilatkozásaira ne is utaljunk.

gülve, veszített is pozícióiból, mégsem roppant össze. Így a XVIII. század kedvező körülményei között sokkal előnyösebb hadállásokból tudta folytatni a harcot, mint ahogy a tönkrement, a nemességgel folytatott küzdelem során porba hullott kelet-európai társai tehettek.

Úgy vélem azonban, hogy ez a XVII. századi regresszió, amely Kelet-Európára nézve már önmagában is végzetes következményekkel járt, Európa e felében bizonyos okok folytán még tovább mélyült. Nem elég ugyanis, hogy itt eleve egy sokkal alacsonyabb fejlettségű ipar és városiasodás fejlődésének az elakadásáról van szó, hanem ehhez járult még, hogy a nyugati iparcikkek konkurrenciája e hanyatló ipart még tovább nyomta. A hazai városiasodás elakadása a mezőgazdasági termények piacának beszűkülése révén súlyosan érintette a parasztságot is.²⁰ A nyugati ipar ilyen módon enyhített saját gondjain — a kelet-európai városok és iparosodás rovására, vagyis saját nehézségeinek egy részét áthárította kelet felé, miként a kelet-európai nemesség is áthárította a rá nehezedő depresszió káros következményeinek egy részét saját jobbgátságára és a városi polgárságra. Talán ezzel magyarázható, hogy benyomásom szerint az a fejlődési szintbeli különbség, amely a XVI. század végén Európa két fele között fennállt, a XVIII. század első harmadának a végén, az újabb nagy fellendülés kezdetekor sokkal nagyobbá vált, Kelet rovására és Nyugat előnyére.²¹ Az erőteljesebb polgárosodásnak a XVI. században a kelet-európai társadalmak előtt is halványan felcsillanó reménye így szinte csak évszázadokkal távolabbra tolódva realizálódhatott. Magának az egész XVII. századi regressziós folyamatnak a legnagyobb kárvallottja pedig, végső soron, a kelet-európai parasztság volt: a helyzet objektív romlásának a terheit még tetézte, hogy saját nemessége közvetlenül, a nyugat-európai társadalmak pedig közvetve is ráhárították nehézségeik egy részét. S a társadalmi-gazdasági hierarchia legalján állva, neki már nem állt módjában, hogy a nyomás továbbadásával könnyítsen sorsán.

*

²⁰ A városi polgárság azonban Magyarországon nemcsak veszített pozícióiból a nemességgel szemben, hanem maga is nagy mértékben feudalizálódott! Erre utal Sopron város fejlődése is. A város — a többi magyarországi szabad királyi városhoz hasonlóan — a kora középkortól kezdve birtokolt jobbágyfalvakat földesúri joggal. (Ez a tény már önmagában is rávilágít a magyarországi és a nyugati városok közötti jelentős különbségre!) A XVI. század utolsó harmadától kezdve azonban nemcsak a város, mint testület, hanem annak polgárai is mind nagyobb mértékben vásároltak földet, szőlőt a XVI. század közepe óta, a városnak a mezőgazdasági termékek iránti kereslete mégsem fokozódott ezzel arányosan, mert a városi polgárok egy része nem elhanyagolható mértékben tért át a mezőgazdasági önellátásra.

²¹ Hogy a kelet-európai regresszió *nem* a robotoltató folwarkgazdaság rendszerének következtében alakult ki, arra — véleményem szerint — bizonyíték az is, hogy e regresszió Kelet-Európában is, miként Európa-szerte, az 1730–40-es években kezdett megszűnni, de maga a robotoltató majorkodó földesúri rendszer változatlanul fennmaradt, sőt, egészen újjászületett, megerősödött. Megint csak nem lehet véletlen, hogy Kelet-Európában mind a földesúri, mind a jobbágyi árutermelés ismét a nemzetközi gazdasági viszonyok kedvezőbbé válásával egy időben kezdett fellendülni. Úgy vélem, a lengyel történészek túl sok mindent magyaráztak a gabonaexporttal, mint végső okkal (így magát az egész regressziós folyamatot is), miként mi is hajlamosak voltunk ugyanezt a jelenséget a gabonaexport hiányával, vagy a török hódítással és a Habsburgoknak Magyarország számára előnytelen gazdaságpolitikájával, és természetesen mindkét részről nagy mértékben a háborúkkal magyarázni. Anélkül, hogy mindezeknek a tényezőknél komoly jelentőségét lebecsülnénk, pusztán a két ország történelmének az ellenpéldáira szeretnék hivatkozni: Magyarországnak nem volt e korszakban jelentős gabonaexportja, Lengyelországnak pedig nem volt egy része török megszállás alatt. Az említett tényezők egyike sem lehetett tehát *elsődleges ok* ezeknek az azonos következményeknek a kiváltásában, legfeljebb elmélyítette, tovább színezte azokat.

E nagyon vázlatos áttekintés alapján úgy látom, hogy a XVII. századi nagy megtorpanás okát nem lehet egyedül a kelet-európai társadalmakban keresni; a regresszió kiindulópontja a nyugati gazdasági életben ered. Hogy maga a regresszió jelensége keletre is áttért, az kétségtelen.²² Persze ha valóban ilyen általános érvényű és nagy horderejű volt a XVII. századi válság, mint amilyennek egyre inkább hisszük, igazán fontos volna tudni, hogy mi váltotta ki, mi volt az oka. Úgy vélem, E. Hobsbawm elfogadható, meggyőző magyarázatot adott e kérdésre. Idézett cikkében, Marxra hivatkozva megállapítja, hogy a merkantilista vállalkozás alkalmazkodhat a feudális keretekhez.²³ Hobsbawm leszögezi: „Bizonyos körülmények között az ilyen kereskedelem még feudális állapotok mellett is elég nagy profitot halmozhat fel ahhoz, hogy azzal fellendítse a széleskörű termelést . . . A gazdasági expanzió lehetséges volt és be is következett, de addig, amíg a falusi társadalom általános szerkesztését nem forradalmasította, korlátozva volt, vagy megteremtette saját korlátait; és amikor ezekbe ütközött, bekövetkezett a krízis periódusa.”

A XV. és XVI. századi expanzió alapján véve ilyen típusú volt; és ezért megteremtette saját krízisét mind a hazai piacon, mind pedig a tengeren túli piacokon. Ezt a krízist a „feudális vállalkozók” („feudal businessmen”) — akik a leggazdagabbak és a leghatalmasabbak voltak, mert ők rendezkedtek be a legjobban arra, hogy nagy nyereségre tegyenek szert a feudális társadalomban, — nem tudták leküzdni. Alkalmatlanságuk csak súlyosbította a krízist.²⁴

Ezután elemzi mindazokat az ellentmondásokat (a tőke nem megfelelő vállalkozásokba való investálása, a terjeszkedés ellentmondásai: Kelet-Európában a feudalizmus helyi erősödése; a tengerentúli és gyarmati piacok, a kolonizáció három fázisa, és a hazai piac ellentmondása), amelyek a krízishez vezettek. Megállapítja: „Talán Angliát kivéve, a gazdasági változásokat nem kísérte olyan kapitalista típusú agrárforradalom, mint amilyen a XVIII. században bekövetkezett.”²⁵ És: „A nem mezőgazdasági szektor (városi luxus piac, az állami kereslet stb.) részéről megnyilvánuló fokozódó kereslet egy időre elharmályosította azt a tényt, hogy e kereslet lassabban növekedett, mint maga a termelési kapacitás . . . A krízisnek ezeket a különböző aspektusait egyetlen formulára egyszerűsíthetjük: a gazdasági expanzió olyan társadalmi keretben játszódott le, amelyet még nem volt ereje szétrepesztetni, és inkább alkalmazkodott ehhez,

²² A XVII. századi regresszió általános voltát bizonyítja E. Hobsbawm: *The Crisis of the 17th Century c.* alapvető tanulmányában (*Past and Present*, 1954. Nr. 5 és 6). Ugyanezen a véleményen van R. Romano is: *Fra XVI e XVII secolo. Una crisi economica: 1619—1622 c.* tanulmányában. (*Rivista Storica Italiana*, Anno LXXIV, 1962, Fascicolo III), ahol a krízisre vonatkozó megállapításait igen bőséges adatokkal támasztja alá. Az egyes gazdasági jelenségeknek egész Európára való áttérjedésével kapcsolatban pedig a következőket írja (i. m. 496. l.): „Nel mondo del secolo XVII, evidentemente, è difficile pensare che vi siano zone chiuse l'una all'altra; tuttavia, presumibile che le distanze geografiche abbiano avuto un peso importante nella trasmissione degli avvenimenti economici. Se è acquisto che, oggi, una crisi, si ripercuote a velocità fulminea negli scali americani o asiatici, si potrebbe essere tentati da credere che, al secolo XVII, questa trasmissione di movimenti economici fosse meno rapida, lontani dall'Europa, troviamo una concordanza sorprendente con le fasi, che ho fino ad oltre delineate.”

²³ Hobsbawm: i. m. *Past and Present*, 1954. Nr. 5. 40. l.; Under those conditions, as Marx showed in the case of mercantile enterprise (*Capital* III. pt. IV. Merchant's Capital) business might adapt itself to operating in a generally feudal framework, accepting its limitations and the peculiar demand for its services, and becoming in a sense parasitic on it.

²⁴ I. m. 41. l.

²⁵ I. m. 46. l.

mint a modern kapitalizmus világához.²⁶ . . . Ha egyszer megjelent az első repedés, az egész instabil struktúra könnyen meginoghatott. Meg is ingott, és az elkövetkező periódusban, melyet gazdasági krízis és társadalmi változás jellemezett, bekövetkezett az a döntő eltolódás, amelynek során az általános feudális kerethez alkalmazkodott kapitalista vállalkozás átváltozott a világot saját képeére átalakító kapitalista vállalkozássá. Így Angliában a forradalom volt a krízis legdrámaibb eseménye és fordulópontja.²⁷

Erre az átállásra, amelynek során a feudális keretekhez alkalmazkodó típusú kapitalizmus a termelést és társadalmat forradalmasító típusú kapitalizmussá alakult át, csak a legfejlettebb angol tőkésék voltak képesek.²⁸ Részükre a krízis néhány évtizede adta a döntő lökést ehhez az átálláshoz, amelyet sikerrel végre is hajtottak. Itt a XVII. század második felében a gazdasági erők nagyfokú koncentrációjára került sor,²⁹ és a mezőgazdasági forradalomnak már régóta látható jelei a XVII. század közepétől megsokszorozódtak.³⁰

Más társadalmak részére viszont, amelyek nem tudtak átállni az új típusú gazdaságra, a XVII. század krízise — Hobsbawm szavai szerint — steril maradt, nem kényszerítette ki az új fajta fejlődést, az erők koncentrációját.³¹ Én ezt a gondolatot tovább folytatnám: az átállni nem tudó társadalmakban — és egész Kelet-Európa döntően ilyen volt — nemcsak hogy nem következett be a gazdasági erők koncentrációja, hanem egyenesen azok *dekoncentrációjáról* beszélhetünk. Nemcsak hogy nem erősödött meg és egységesült a hazai piac, mint ahogy ez Angliában történt,³² hanem, mint láttuk, a helyi autarkia tendenciái növekedtek az egységes hazai piac kifejlődésének a rovására.

A fejlődés motorja Nyugat-Európa gazdaságilag legfejlettebb állama, Anglia volt. Amikor itt az adott magas szintű gazdasági struktúra további fejlődése megtorpant, mert saját belső korlátaiba ütközött, gazdasági-társadalmi krízis következett be. E fejlett gazdasági rendszer átadta ezt a krízist az összes európai társadalmaknak,³³ ott is indukálva a válság jeleit, ahol azok az illető társadalmak belső fejlődéséből kifolyóan még hosszú ideig nem következtek volna be. A legfejlettebb társadalom rövid néhány évtized alatt leküzdötte a krízist, sőt, új típusú gazdaságra áttérve, megvetette a modern kapitalizmus

²⁶ I. m. 48. l.

²⁷ I. m. 49. l.

²⁸ Past and Present, 1954. Nr. 6. 55. l.: Hobsbawm szerint e modern kapitalizmus kezdetben nem fejlődhetett ki egyszerre két vagy több országban. „It may be doubted whether before the 19th century the world market was large enough for the simultaneous industrialization of two or more countries in the modern scale. (In fact we know that the British industrialization coincided with the British capture of virtually all the world's markets for certain manufactured goods, and the control of most of the world's colonial areas.)”

²⁹ Uo. 46. l.: The 17th century crisis resulted in a considerable concentration of economic power.

³⁰ Uo. 48. l.: In the developed countries, notably in the Low Countries and England, signs of agricultural revolution had long been visible, and from the middle of the 17th century they multiplied.

³¹ Uo. 58. l.: Over part of Europe, therefore, the 17th century crisis, unlike that of 1815—48, proved economically sterile; or at any rate, the seeds then sown did not germinate until very much later.

³² Uo 58. l.: In the maritime areas the home market unquestionably grew greatly. In England one is tempted to see the 17th century as a decisive period in the creation of national market.

³³ Hoszowski: i. m. 296. l.: ogni fenomeno di carattere generale potera facilmente passare da un paese all'altro ed estendere l'area della propria influenza a tutta l'Europa. Questo: avviene anche per la rivoluzione dei prezzi. . .

alapjait. A fejletlenebb társadalmak viszont nemhogy nem küzdötték le ezt az „importált” krízist, hanem inkább a XVI. századiaknál primitívebb formák közé kényszerültek általa. Tőkekonzentráció helyett dekoncentrációra, a feudalizmus megdöntése helyett annak rendkívüli megerősödésére, megszilárdulására került sor.

A kelet-európai társadalmak a számukra súlyos következményű regresszióból csak akkor kezdtek fokozatosan kibontakozni, amikor a XVIII. században az élen járó ország (vagy országok) már nemcsak saját társadalmát és gazdasági lehetőségeit forradalmasította, hanem egyre fokozódó mértékben átalakította a vele kapcsolatban álló rendszereket is. Most már mintegy „húzóerőt” fejtett ki ezekre (ellentétben a XVII. századi „visszalökő” erővel), és hosszú évtizedek nagyfokú belső koncentrációja után képessé vált arra, hogy az egész európai gazdaságot felfelé lendítse.

A nyugat- és kelet-európai társadalmak fejlődési szintje közötti különbség ekkorra már óriásivá nőtt. Nem tudunk szabadulni attól a benyomástól, hogy a nyugati társadalmak — elsősorban Anglia — fellendülését nemcsak a gyarmatokról származó hatalmas közvetlen jövedelmek segítették elő, hanem némileg — közvetve — az a tény is, hogy az egész fellendülés a kelet-európai társadalmak rovására, azok saját, belső fejlődésének a jelentős visszavetésével történt. Ilyen keserves előzmények után vált csak lehetségessé — de egyben szükségessé is —, hogy a nyugaton felhalmozódott gazdagság egy részét a kelet-európai társadalmakba investálják és itt is — alaposan megkésve ugyan — de mégiscsak megindítsák a tömeges termelést, a kapitalizálódást. Ére a keleti társadalmak, amelyek egyszer már behozhatatlanul lemaradtak a nagy történelmi versenyfutásban, a nyugati iparcikkek állandó konkurrenciájának a nyomása alatt, saját erejükből többé nem lettek volna képesek.

²⁴ . . . amennyiben ezek a kevésbé fejlett társadalmak hermetikusan el lettek volna zárva a fejlettebb társadalmak ráhatásától. Ez azonban természetesen nem így volt.